

Begrebet Herlighed efter dansk Ret.

En retshistorisk Studie.

Af cand. jur. *H. Schlanbusch*, Varde.

I Skøder forekommer endnu den Dag i Dag ofte den Passus, at Sælgeren overdrager Ejendommen »med alle de Rettigheder, Herligheder, Pligter og Byrder, hvormed jeg har besiddet samme«. Hvad Rettigheder, Pligter og Byrder er for noget, volder næppe nogen begrebsmæssig Tvivl, selv om det i det enkelte Tilfælde kan være usikkert, hvad disse Ord dækker, men hvad forstaas ved Herlighed? — I de juridiske Lærebøger og Haandbøger finder man ingen Definition af Begrebet. I Salomonsens Konversationsleksikon defineres Herlighed som »Indbegrebet af de Rettigheder, som Ejeren af en Hovedgaard ved Salget af det under denne hørende Fæstegods til Selvejendom har forbeholdt sig med Hensynet til de solgte Ejendomme«. At denne Definition er yderst mangelfuld, ses dog let, naar man ser, at Danske Lovs Kapitel om Selvejerbønder (3—12) forudsætter, at Hovedgaardsejerne har Herlighedsret over Selvejerbondedegaardene, skønt Salg af Fæstegaarde til Selveje praktisk talt først fandt Sted fra Midten af det 18. Aarhundrede. Herlighed maa derfor rettere defineres som Indbegrebet af de Rettigheder en Hovedgaardsejer havde over Bondejord og dens Brugere, hvad enten disse var

Selvejere eller Fæstere, dog at man ogsaa bruger Betegnelsen for de enkelte Rettigheder af denne Art, saaledes at der menes det samme, hvad enten man siger, at Hovedgaardsejeren har *Herligheden* af en Bondegård, eller man siger, at Hovedgaardsejeren har *Herlighederne* af en Bondegård. I det følgende vil da ogsaa Ordet Herlighed blive brugt i begge disse Betydninger i Flæng, da det næppe vil volde nogen Vanskelighed at se, i hvilken Betydning Ordet bruges de forskellige Steder.

Herlighederne kan inddeles i 3 Grupper: *Justitsherligheder*, nemlig Sigt- og Sagefaldsret, Hals- og Haandsret og Birkeret, *Ydelsesherligheder*, nemlig Ret til Hoveri, Landgilde, Husbondhold og Tiende, og *Fortrinsherligheder*, nemlig Jagtret, Fiskeriret, Forstrandsret (Vragret), Skovret og Kaldsret (jus patronatus).

I det følgende skal gøres et Forsøg paa at udrede de forskellige Herlighedsrettigheders Historie.

Det er almindelig anerkendt, at Justitsherlighederne er oprindelig kongelige Rettigheder (Regaler), som af Kongerne i Tidens Løb er overdraget Adelen, men med Hensyn til de to andre Grupper synes det at være en almindelig udbredt Opfattelse, at Adelen simpelthen har undertvunget Bønderne og tiltaget sig disse Rettigheder uden nogen som helst juridisk Begrundelse (saaledes nærmest Arup i sin *Danmarks Historie* II p. 227—228). En saadan Opfattelse er naturligvis ikke holdbar. Et Retsinstitut, der vedrører *al* Landets Bondejord, og som holder sig i flere Hundrede Aar, maa naturligvis være Resultatet af en almindelig retslig Udvikling, og det skal her paavises, at denne Udvikling ikke er væsensforskellig for de forskellige Grupper af Herligheder, altsaa at Herlighederne i det hele har deres Oprindelse i Regalerne,

nærmere bestemt det, Birck kalder de jorddrotlige Regaler¹⁾ i Modsætning til Møntregalet og den nyere Tids Regaler vedrørende Handel, Produktion og »public services«.

I de ældste Tider var Kongerne næppe udstyret med økonomiske Forrettigheder, men det økonomiske Grundlag for Kongemagten bestod vist nok alene i Kongernes over hele Riget spredte Godser²⁾.

Allerede tidligt blev Kongens Godsbesiddelse betydeligt udvidet, ved at Rigets store skovbevoksede eller øde Strækninger, de saakaldte Almindinger, kom i Kongens Besiddelse ved Anerkendelse af Sætningen om, at hvad ingen Mand ejer, det ejer Kongen. At denne Sætning ikke oprindelig har været anerkendt, i hvert Fald ikke med Hensyn til Almindingerne, ses af selve Betegnelsen Alminding, der kommer af al-mænning, hvad der er alle Mænds Ejendom. Men da Saxe og Svend Aggesen fortæller, at Svend Tveskæg bortsolgte af Almindingerne for at skaffe sig Løsepenge til Jomsvikingerne, maa Kongens Ejendomsret til Almindingerne være anerkendt allerede inden Svend Tveskægs Tid. Men naturligvis kunde Kongen ikke, fordi hans Ejendomsret til Almindingerne anerkendtes, gøre Indgreb i Bøndernes velerhvervede Rettigheder over disse. Kongen maatte respektere den Brug, Bønderne altid havde gjort af Almindingerne, nemlig en vis Hugst og det, at de drev Svin paa Olden der. Det er dette jyske Lov I 53 udtrykker med, at hvor der er Alminding, »der ejer Kongen Jorden og Bønderne Skoven« (thæræ å kunung jorth ok bøndær skogh).

Kongens Ret til Almindingerne kom saaledes al-

1) Dr. L. V. Birck: Rigets Jordegods og Regalerne p. 133 ff.

2) Poul Johs. Jørgensen: Forelæsninger over Den danske Retshistorie, 2. Hæfte (1923) p. 29.

ene til at bestaa i en Ret til efter Behag at forhindre eller stille sine Betingelser for en Udnyttelse af Almindingerne udover den sædvanemæssige. Denne Ret bevirkede, at de Bønder, der fik Tilladelse til at opdyrke Alminding, ved Opdyrkningen blev Kongens Fæstere. Forsaavidt Almindingerne ikke blev opdyrkede, gav Kongens Ejendomsret sig Udslag i en Ret til at forhindre, at Almindingsskove blev forhuggede, en ret vigtig Ret, da jo alle Rigets Skove var Alminding, og denne Ret opfattedes da ogsaa i senere Tid som en vigtig Side af Herlighedsretten.

Men Sætningen om, at hvad ingen Mand ejer, det ejer Kongen, fik ikke alene Betydning med Hensyn til Rigets Skove. Jydske Lov III 61 siger: »(Thæt) vræk, thær til lanz kumær, ok ænghî man fylghær æthæ kumær æftær, tæt å kunung, for thy at kunung å forstrandæ allæ ok thæt, thær ængi man å, thæt å (ok) kunung.« Den almindelige Regel om, at hvad ingen Mand ejer, det ejer Kongen, er altsaa i jydske Lov lovfæstet som Begrundelse for en speciel Regel om Kongens Ret til Vrag. Vragretten er, som det ses, baade direkte og inddirekte afledet af den nævnte Sætning, inddirekte, idet der foruden til nævnte Sætning henvises til Kongens Ejendomsret til Forstrandene (hvortil man paa Lovens Tid henregnede Strandbredderne), men Kongens Ret til Forstrandene, der jo blot er en særlig Art af Alminding, er selv baseret paa Sætningen om Kongens Ejendomsret til det, ingen Mand ejer. Vragretten var den vigtigste Side af Forstrandsretten, og ofte tænker man ved Forstrandsretten alene paa Retten til Vraggods¹⁾. Men Forstrandsretten havde ogsaa andre Sider, nemlig Retten til Østersfiskeri, til Optagning af Perler (ved Norges

1) Nærmere Bestemmelser om Vragretten findes i jydske Lov III 62 og Eriks sjællandske Lov III 58—62.

Vestkyst), Græsningsret paa Tipper og Retten til inddæmmet Land. Endelig havde Kronen Ret til al Fiskeri paa Forstrand og Søterritorium alt i Kraft af Grundsætningen i Jydske Lov III 61. I Medfør af Kronens Fiskeriret maatte Skaanes Bønder svare Afgift til Kronen af Fiskeriet i Øresund. I Limfjorden overlod Kongen Fiskeriretten til Lodsejerne mod en vis Afgift, men iøvrigt beholdt Kronen selv Fiskeriretten, som den udøvede gennem sine Lensmænd paa den Maade, at Fiskeriretten bortforleenedes sammen med Forstrandsretten.

Naar her er talt om Fiskeriretten, er der kun sigtet til Saltvandsfiskeriretten. Ferskvandsfiskeriretten tilkom Lodsejerne, men hvor Lodsejerne blev Fæstere under Kronen, Adel eller Gejstlighed, forbeholdt Jorddrotten sig i Reglen Ferskvandsfiskeriretten, der saaledes blev den eneste Herlighed, der udelukkende har sin Oprindelse i Fæsteforholdet.

Da Kongens Eneret til Fiskene ved Kyster og i Fjorde var anerkendt, laa det nær for ham ogsaa at ønske anerkendt sin Eneret til Skovens og Markens Vildt. Kongens Jagtret var da ogsaa let at begrunde. Ingen Mand ejede Vildtet, altsaa maatte det være Kongens. Og selv om Vildtet færdedes paa Folks Marker, var dets egentlige Tilholdssted dog i Reglen Almindingerne, og disse tilhørte Kongen. Kongens Jagtret kunde altsaa ligesom Vragretten begrundes paa dobbelt Maade. Det er da ogsaa muligt, at Kongens Jagtret overalt i Riget har været anerkendt lige saa langt tilbage i Tiden som Kongens Ejendomsret til Almindingerne, men der var i den ældre Middelalder ikke Tale om, at Jagtretten var en Eneret for Kongen, da denne hverken havde Interesse i eller Evne til at forhindre andre i at jage. Allerede tidligt er dog sikkert Kronens Eneret til Jagt paa Krongodserne, Al-

mindingerne og Kronens Fæstegods anerkendt. Derimod stødte Kronens Krav paa Eneret til Jagt paa Selvejrbøndernes Jorder paa stor Modstand hos Bønderne og kan sikkert først siges at være fuldt anerkendt efter Grevens Fejde. Paa de privilegerede Stænders Fæstegods havde Jorddrotterne forbeholdt sig Jagtretten overfor Bønderne, og det næste Punkt maatte blive ogsaa at udelukke Kongen fra Jagtretten paa deres Hovedgaarde og Fæstegods, mens Kongen paa sin Side maatte hævde, at Jagtretten var et Regale, saaledes at han alene havde Jagtret selv paa de privilegerede Stænders Hovedgaarde og Fæstegods. Denne Strid sluttede med, at Adelens Synspunkt sejrede ved Kristian IIIs Haandfæstning af 30. Oktober 1536 § 7, hvorefter nærmere nedenfor.

Foruden at Kongen havde faaet de fornævnte Retligheder, havde han i Tidens Løb faaet Ret til en Række Ydelser. Ældst er Kongens Ret til »Nathold«, d. v. s. hans Ret til at blive underholdt af Befolkningen paa hans Rejser omkring i Riget, og i Forbindelse hermed stod Befolkningens Pligt til at befordre Kongen. Natholdsydelsen antages oprindeligt at have været frivillig og først efterhaanden at være blevet tvungen. Den maatte imidlertid hvile højst uligeligt paa Befolkningen i de forskellige Dele af Landet og blev derfor omkring 1200 afløst af en fast Grundskat, kaldet Stud, der ydedes i Naturalier, som opkrævedes af Ombudsmændene (Lensmændene). Af Bøndernes Pligt til at befordre Kongen udviklede sig Begrebet innæ, der omfattede Pligten til at »age Kongens og Dronningens Fadebur«, Arbejde paa kongelige Slotte og Fæstninger og Vedligeholdelse af Veje, med andre Ord en Pligt til Hoveri for Kongen.

Foruden Pligten til at svare Kongen Stud og innæ paahvilede der Bønderne, formentlig siden Vikingeti-

den, en Pligt til Søleding, men Ledingen blev i Løbet af det 13. Aarhundrede afløst af en Ledingsskat.¹⁾

Paa Valdemarstiden var Studen og Ledingen (Ledingsskatten) af stor økonomisk Betydning for Kongen, men i Tidsrummet fra Valdemarstiden til Reformationen opnaaede først de privilegerede Stænder og deres Fæstere og siden ogsaa Kronens Fæstere Frihed for disse Skatter, saaledes at det kun blev Selvejerbønderne, der skulde udrede Stud og Ledingsskat. Fæsterne slap med til deres Herrer at betale Fæsteafgift, der benævnedes Landgilde.

Da Landgilden fra Kronens Fæstebønder ligesom Selvejerbøndernes Skatter erlagdes til Lensmændene, da der vel ofte ikke var nogen videre Forskel paa Størrelsen af Landgilden og af Skatterne, og da Antallet af Kronens Fæstebønder efterhaanden blev langt større end Antallet af Selvejere, var det naturligt, at man ofte anvendte Betegnelsen Landgilde ogsaa paa Selvejerbøndernes Afgifter, men dette bevirkede, at disse Afgifters Karakter som offentligretlige udviskedes, og at man kom til at opfatte dem nærmest som privatretlige Ydelser.

Foruden de kongelige Afgifter maatte Bønderne fra ca. 1100 svare den kirkelige Afgift Tienden (muligvis indført samtidigt med Oprettelsen af Ærkesædet i Lund 1104), der deltes i 3 Dele, henholdsvis til Præsten, Kirken og Biskoppen. Tienden hvilede oprindelig paa al Landets Jord, men ved Odense-Reces af 20. August 1527 fik Adelen Tiendefrihed for sine Hovedgaarde. Ved Reformationen gik Bispetienden under Navn af Kongetiende over til Kronen. Præstetienden brugtes til Præsternes Underhold. Kirketienden skulde anvendes til Kirkernes Vedligehold-

1) se Arup: „Leding og ledingsskat i det 13. Aarhundrede” i historisk Tidsskrift, 8. Række, 5. Bind p. 141–237.

delse, og Biskopperne førte Tilsyn med, at Kirketienden anvendtes efter sin Bestemmelse. Ved Reformationen traadte Kongen i den Retning i Bispernes Sted, hvilket førte til, at han tiltog sig Ret til at disponere over Overskuddet af Kirketienden saavel som af Kirkegodset. Efterhaanden opfattedes Kongens Dispositionsret over Kirketienden derfor som en egentlig Ejendomsret blot med den Begrænsning, at der til Retten var knyttet en Pligt til at holde Kirkerne vedlige. Kongen kunde derfor sælge Kirketienden (og Kirkegodset) for en Kirke, naar blot Køberen paatog sig en Pligt til at holde paagældende Kirke vedlige.

I Forbindelse med Tienden maa behandles Spørgsmaalet om Patronatsretten. Oprindelig udnævntes Præsterne af den, der havde stiftet vedkommende Kirke. Denne Valgret til Præsteembederne var arvelig og overdragelig, men indskrænkedes efterhaanden til en Forslagsret kaldet Patronatsret (*jus patronatus*), medens den egentlige Udnævnelsesret gik over til Biskopperne. Efter Reformationen, da Patronatsretten atter blev en egentlig Kaldsret, blev det almindeligt at opfatte Patronatsretten og Retten til Kirketiende og Kirkegods som to Sider af samme Sag, saaledes at naar Kongen solgte Patronatsretten til en Kirke, indbefattede Salget altid Retten til Kirketiende og Kirkegods.

Justitsherlighederne bestod i Sigt- og Sagefaldsretten, Hals- og Haandsretten og Birkeretten. Ved Sagefald (af Sag i Betydningen Bøde) i videre Forstand forstaas de Bøder, som faldt i en Retssag til den fornærmede Privatmand og til Kongen, i snævrere Forstand alene de sidste. Ved Hals- og Haandsretten forstod man Retten til at paagribe Forbrydere, rejse Tiltale og lade Dommen fuldbyrde. Oprindelig havde Kongen ikke haft nogen af disse Rettigheder,

men da Kongen var den eneste, der besad den fornødne Magt til effektiv Retshaandhævelse, blev det ofte faktisk Kongen, der maatte sørge for Fuldbyrðelsen af Straffedomme. Til Gengæld for sin Ulejlighed hermed fik han efterhaanden Ret til den fredløses forbrudte Gods og Anpart i Straffebøderne. Paa dette Grundlag udviklede sig Kongens Sagefaldsret og Hals- og Haandsret. Men da Kongen havde faaet disse Rettigheder i deres fulde Udstrækning, havde der allerede udviklet sig en Adel med en saadan Magt, at den var vel egnet til at udøve den kriminelle Øvrighedsmyndighed, og den fik da efterhaanden ogsaa Del i disse kongelige Rettigheder. Allerede paa jyske Løvs Tid havde Herremændene faaet Ret til de 3 Marks Bøder, som idømtes deres Bryder, ved Kristoffer IIs Haandfæstning af 22. Juli 1513 fik de endvidere Ret til 40 Marks Bøderne og Fredkøb af deres undergivne, og endelig 1523 bestemtes det, at Adelen skulde nyde al kongelig Ret af sine Tjenere, d. v. s. have fuldstændig Sigt- og Sagefaldsret og vistnok ogsaa fuldstændig Hals- og Haandsret over sine Fæstere.

Birkeretten, d. v. s. Retten til i et fra den almindelige Herredsinddeling undtaget Omraade at udnævne Dommeren (Birkefogden), er en Ret, som ikke kendes før det 13. Aarhundrede. Oprindeligt gaves Retten kun til visse gejstlige Institutioner (Bispestole, Kapitler, Klostre).

Det første adelige Birk (Bjørnholm, senere Høgs-
holm) oprettedes 1459, det næste (Estrup) 1469. Ved Reformationen gik de gejstlige Birker over til Kronen. Den birkeberettigede havde ikke Ret til selv at dømme paa Birketinget, men kun til at udnævne Birkefogden, og Domme afsagt af Birkefogderne kunde

ligesom Domme afsagt af Herredsfogderne appelleres til Landstingene og Rettertinget.

Dette er i Korthed Herlighedernes Historie indtil Kristian III's Tid. Da Kristian III blev valgt til Konge, var det naturligt, at Adelen maatte ønske at faa hele det vigtige Spørgsmaal om Herlighederne ordnet paa en for den tilfredsstillende Maade, og Resultatet blev Bestemmelsen i Kristian III's Haandfæstning § 7 gentaget omtrent uforandret i de senere Haandfæstningers § 6: »Sammeledes skal Danmarks Riges Adel nyde, bruge og beholde deres Jordegods og Tjenere fri til evig Tid med Hals, Haand, alle kongelige Sager og al anden Herlighed og Rettighed, som vi og vore Forfædre Konninger udi Danmark over vore og Kronens Tjenere og Gods haver og friest haft haver, saa at vi og vore Fogeder og Embedsmænd skal aldeles intet bevare os med deres Tjenere, Gods og Enemærke, Skov, Fiskevand eller nogen anden Herlighed, enten med Sagefald, Gjæsteri, Ægt, Arbejde eller anden Besværing, uden hvis vi kan have med Adelen, som Godset og Tjenerne tilhører, gode Vilje og Samtykke, uden alene at de ager vort og vor Fyrstindes Fadebur, hvor vi personlig drager igennem Landet, som Sædvane haver været af gammel Tid, uden saa sker, at nogen aabenbar Fejde kommer paa Landet eller Riget, da vil vi dog ingen Besværing lægge paa Adelen's Tjenere, uden det sker med menige Danmarks Riges Raads Samtykke«.

Med Undtagelse af Birkeretten og Patronatsretten havde hele Adelen hermed faaet al Herlighed af sine Fæstere. Birkeretten og Patronatsretten var derimod et særligt Privilegium for en mindre Del af Adelen. Kronen havde Herligheden af sine Fæstere og Selvejere, men for de sidstes vedkommende var der for Kronen den Fare, at Arvedelinger kunde gøre det

umuligt for Bønderne at udrede Herligheden. Derfor blev der i Christian den Tredies Kjøbenhavnske Reces af 6. December 1547 § 32 givet en Bestemmelse »Om mange Arffvinge til en Bondegaardt«, gentaget i Christian den Tredies Koldingske Reces af 13. December 1558 § 40 med Overskriften »En Arffving og icke fleere skal besidde itt Bondegods«: »Skal der om saa holdis, at hvilken sielejerbonde, som besidder nogen bondegaard, den skal bruge alle gaardens eje bode udi skouf och mark, och ingen af de andre medarffvinge skal brugge noget af gaardens tilliggelse, meden skulle aname fylliste af den, som gaarden besidder, hvis den kan ydermere taale ofver kongelige tyngte, epter lensmandens och sambfrenders tycke.

Fordrister sig nogen af medarffvingene her emod at brugge nogen af gaardens ejendom, da forfølges der for met raan eller dielle. Sker det ochsaa at den, der gaarden besidder, forhugger eller forhugge lader same gaards skoufve til upligt eller och forkomer noget af eiendommen, som der til liggendes er, och icke holler gaarden ved magt, daa skal lensmanden hafve magt met sambfrender at sette der en anden paa igien af medarffvingene, som vil och kand frede skouven och kand holle gaarden och eiendommen ved magt och reder der fult af til kronen och hans medarffvinge fylliste, som hanom bør at giøre, som forskrevet staar.«

Hermed var Forskellen mellem Selveje og Fæste omtrent ophævet. Det var sket gennem en langsom Udvikling, som vel ikke var sket ganske uden Modstand fra Bøndernes Side (Bondeoprøret under Skipper Klement under Grevens Fejde), men som dog i det store og hele var forløbet ret roligt, dels fordi Udviklingen havde været saa langsom, dels fordi Størsteparten af Danmarks Bønder allerede i Løbet af

det 13. og 14. Aarhundrede frivilligt var blevet Fæstere, hvilket frembød en Række Fordele baade for Adelen og Bønderne. I Middelalderen var Anbringelse af Penge i Jordegods den eneste mulige Pengeanbringelse, hvorfor de priviligerede Stænder var stærkt interesserede i Opkøb af Bondejord, og for den Bønde, der manglede Penge, var der i Reglen ingen anden Udvej til at skaffe Penge end at sælge den til Fæstegaard, hvorved han beholdt Gaarden, men blot skulde betale en fast aarlig Landgilde. Panteretsinstituttet kunde ikke bruges til dette Formaal, da Kirkens Forbud mod at tage Renter forhindrede Opstaaelsen af et egentligt Underpant i fast Ejendom¹⁾. Fæsteholddet havde endvidere den Fordel for Bønderne, at det tjente som en omfattende Forsikring. Hvis Jorddrotsen vilde have sine Afgifter, var han nødt til at hjælpe Bønderne, hvis de ramtes af Ildsvaade, Sygdom i Besætningen, Haglskade, Misvækst og anden Elendighed. Kun Kongen kunde ikke med Glæde se, at Selvejergaardene blev Fæstegaarde under de priviligerede Stænder, da dette maatte svække Kronens Økonomi og Magt i Forhold til de priviligerede Stænder. Ved Rigsloven af 24. Januar 1396 forbødes det derfor de priviligerede Stænder at købe eller pante Selvejersbondegods uden Kongens Samtykke, en Bestemmelse, der jo stærkt vidner om Dronning Margrethes Magt og Adelsens Svaghed paa den Tid. Rigsloven af 1396 var kun bestemt til at skulle gælde, til Kong Erik (af Pommeren) blev myndig; men da Dronning Margrethe selv efter dette Tidspunkt vedblev at regere som hidtil, er Bestemmelsen antagelig uden videre bleven haandhævet under hele Dronning Margrethes

1) jfr. Poul Johs. Jørgensen: Den danske Retshistorie 1. Hæfte p. 142, Henning Matzen: Den danske Panterets Historie, og Vinding Kruse: Ejendomsretten IV Del.

Regering. Endelig fastslaaet maa Bestemmelsen være blevet ved en nu tabt Lov, der maa være udstedt i Begyndelsen af Erik af Pommerens Regeringstid (Bestemmelsen omtales 1414 af Ribebiskoppen). Gentaget blev Bestemmelsen i Frederik II's Haandfæstning af 12. August 1559. Til Gengæld bestemtes det ved Kong Hans's Haandfæstning af 1. Februar 1483, at Kongen ikke maatte erhverve frit Jordegods, hvilket Forbud ved en Række Love fra det 16. og 1. Halvdel af det 17. Aarhundrede udvidedes til ogsaa at gælde de upriviligerede Stænder.

I Tiden fra 1536 til Enevældens Indførelse sker der med Hensyn til Herlighederne den store Forandring, at Kronen i stor Udstrækning bortsælger eller bortmageskifter til Adelige Herligheder af Selvejrbondegaarde. Fridericia oplyser,¹⁾ at Kronen i Perioden 1536 til 1648 bortskødede eller bortmageskiftede Herligheden over omtrent 1030 jordegne Bønder. Af disse Overdragelser fandt de 870 Sted under Frederik II. Med Overdragelsen af Herligheden fulgte som Regel Tilladelse for Adelsmanden til at tilhandle sig Ejendomsretten af Bonden. Herved gik mange Selvejergaarde over til Fæste; men i de Tilfælde, hvor dette ikke skete, fik man altsaa Selvejrbønder, der var herlighedspligtige til en Adelsmand i Stedet for til Kronen, og herved udviskedes yderligere Forskellen mellem Selvejrbønder og Fæstebønder.

I Tiden efter Enevældens Indførelse fortsattes denne Udvikling ved, at Kronen paa Hannibal Sehesteds Initiativ i stort Omfang bortsolgte Krongods for at bringe Rigets Finanser paa Fode. Sammen med Krongodserne solgtes Herlighederne af de Bondegaarde, som var herlighedspligtige til de af Kronen solgte Herregaarde. Dette bevirkede, at 20 Aar efter Ene-

1) Fridericia: „Adelsvældens sidste Dage” p. 82.

vældens Indførelse var de fleste af Rigets faa Selv-
ejerbønder herlighedspligtige til private Godsejere. En
stor Del af Krongodset blev solgt til borgerlige, men
for at faa saa meget som muligt for Godset solgte
Kronen det altid med adelige Rettigheder, med al den
Herlighed, »som under Adelens Hovedgaarde og Bøn-
dergods bør at følge«. Efterhaanden gik ogsaa en Del
adeligt Gods over paa borgerlige Hænder, idet Haand-
fæstningen, der dannede det forfatningsmæssige Grund-
lag for Adelens Privilegier, ved Enevældens Indfø-
relse i Efteraaret 1660 var blevet ophævet. Ved Suve-
rænitetssakten af 10. Januar 1661 stadfæstedes Ophæ-
velsen. De enkelte Stænders Rettigheder og Reglerne
for Jordegodsbesiddelse fastsattes derefter ved Køben-
havns af Kong Frederik III confirmerede og forbe-
drede nye Privilegier af 24. Juni 1661, Privilegier for
den Adelige Stand af samme Dato, Privilegier for den
Gejstlige Stand af s. D., Privilegier for den borger-
lige Stand over al Danmark af s. D., Kongelige Be-
tjentes Privilegier af 23. November 1661, Grevernes
Privilegier af 25. Maj 1671, Friherrernes Privilegier
af s. D., Kongelige Betjentes Privilegier af 11. Fe-
bruar 1679, Forordning af 28. Januar 1682 om Jorde-
gods i Danmark og Forordning af 16. December 1682
om Sædegaarde i Danmark. Med Hensyn til det her
undersøgte Spørgsmaal fremhæves særligt Københavns
Privilegier § 4, Adelens Privilegier §§ 1—6, 18, 22
og 23, Kongelige Betjentes Privilegier af 1661, Gre-
vernes Privilegier §§ 5, 12, 17 og 18, Friherrernes
Privilegier §§ 4, 11, 15 og 16, Kongelige Betjentes
Privilegier af 1679 § 1 og de to Forordninger om
Jordegods og om Sædegaarde. Endelig blev der givet
en Række Bestemmelser om Jordegods og Herlighed
i Danske Lov 5—3—19 til 27, 5—10—28 og 3—12
til Dels byggende paa de tidligere anførte Privilegier

og Forordninger. Det blev ved disse Bestemmelser slaaet fast, at enhver maa købe Sædegaarde med tilhørende Bøndergods (Københavns Privilegier § 4, Kgl. Betjentes Privilegier 1661, Forordningen ^{28/1} 1682 § 1 og 5—3—19), saaledes at man fra da af ved en Sædegaard ikke længere forstaar en Gaard, der *er* beboet af en adelig Familie, men en Gaard, som *enten* før 1660 har været beboet af en adelig Familie eller som efter den Tid ved kgl. Bevilling er blevet erklæret for Sædegaard. Herlighederne deles fra nu af i upriviligeret og priviligeret Herlighed, eftersom Herlighederne kan nydes af enhver Hovedgaardsejer eller kun af saadanne Hovedgaardsejere, som »ere enten Adel eller enten i Almindelighed eller i sær af Kongen Priviligerede, eller og haver Godset af Kongen med Frihed bekommet.« De priviligerede Herligheder er Justitsherlighederne og Patronatsretten.¹⁾ Heraf havde Birkeretten og Patronatsretten altid været et Privilegium for et Mindretal af Godsejere, medens Sigt- og Sagefaldsretten og Hals- og Haandsretten før 1660, da alle Godsejere var adelige, havde tilkommet alle Godsejere. Naar det nævnes, at disse Herligheder foruden af »Priviligerede« (Adel og Rangs personer) kan nydes af saadanne, som »haver Godset af Kongen med Frihed bekommet«, sigtes der til de upriviligerede Personer, som ret kort efter Enevældens Indførelse, da Sondringen mellem priviligeret og upriviligeret Herlighed endnu ikke var udfor-

1) Patronatsretten var efter Danske Lov en egentlig Kaldsret, men blev ved Forordning angaaende Kalds- og Birkerettigheder af 3. Juni 1809 ændret til en Forslagsret, som ophævedes ved Grundlovens § 97, hvorefter Patronatsejerne alene beholdt Patronatsrettens økonomiske Side, d. v. s. Retten til at disponere over en Kirkes Gods og Tiender mod at vedligeholde Kirken, hvilket opfattedes som en ligefrem Ejendomsret, hvorfor Patronatsejerne ofte kaldes Kirkeejere.

met, havde købt Godset med de Herligheder, som nu blev forbeholdt »Priviligerede«.

Disse Personer kunde man naturligvis ikke berøve deres velerhvervede Rettigheder. Sondringen mellem upriviligeret og priviligeret Herlighed udformedes efterhaanden ved de priviligerede Stænders fornævnte Privilegier og fastsloges endelig ved 5—3—20, hvori det tillige bestemmes med Hensyn til de priviligerede Herligheder, at saafremt et Gods ejes af en Person, der ikke kan nyde dem, beholder Kongen »den Herlighed, indtil Godset kommer til dem, der saadanne Privilegier have. Hvis andre Friheder, som have fulgt Sædegaardene af Alders Tid, og dem bør med Rette at følge, beholde de, som Sædegaardene eje, i hvor de og ere.«

En enkelt Herlighed knnde ikke engang nydes af Priviligerede i Almindelighed, men kun af adelige, nemlig Forstrandsretten, som blev hjemlet de adelige paa deres Godser ved Adelens Privilegier § 18, Grevens Privilegier § 18 og Friherrernes Privilegier § 16, medens Kongen iøvrigt forbeholdt sig denne Ret.

En Mellemstilling mellem priviligeret og upriviligeret Herlighed indtog Jagtretten, idet de priviligerede Personer, som ejede en komplet Sædegaard, d. v. s. en Sædegaard, hvortil hørte mindst 200 Tønder Hartkorn Bøndergods indenfor en Afstand af 2 Mil fra Hovedgaarden (5—3—21), maatte nyde Jagtfrihed og holde Skytter »ikke alene i deris Eenemerker, men ogsaa paa deris Gods, som er i Fællig, hvilket dog ikke skal ligge længere end to Mile fra Sædegaardene. De, som ringere Sædegaarde have, Item de, som ej efter denne Bogs tredie Capitels tyvende Artikel priviligerede ere, nyde Jagtfrihed i deris Eenemærker, men ikke paa Fællet.« (5—10—28).

Alle andre Herligheder end de her nævnte, altsaa

Retten til Hoveri og en Række økonomiske Ydelser, hvoraf Landgilden var den vigtigste, samt Retten til at føre Tilsyn med Bøndergaardene og Skovene var upriviligerede Herligheder. Den tidligere citerede Bestemmelse i den Koldingske Reces 1558 § 40 blev optaget i Danske Lov 3—12—1 til 3, kun med de Ændringer, som Udviklingen havde gjort nødvendig, nemlig at Vendingen i den nævnte Recesparagrafs 1. Pkt. »hvis den kan ydermere taale ofver kongelige tyngge, epter lensmandens och sambfrenders tycke« i 3—12—1 er ændret til »hvis den kan ydermere taale over den sædvanlig Tyngge, efter dens, som Herligheden haver, og Samfrænders Tykke«, og Vendingen i Recesparagraffens 3. Pkt. »daa skal lensmanden hafve magt met sambfrænder at sette der en anden paa igien af medarfvingene, som vil och kand frede skouven och kand holle gaarden och eiendommen ved magt och reder der fult af til kronen och hans medarfvinge fylliste.« i 3—12—3 er ændret til »da skal den, der Herligheden haver, have Magt med Samfrænderne at sætte een anden af Medarvingerne derpaa, som vil og kand frede Skoven, og holde Gaarden og Ejendommen ved Magt, og reede der fult af til den, der Herligheden haver, og hans Medarvinger fyldist.« Ny er Bestemmelsen i 3—12—3 sidste Stykke: »Findes der ingen af Medarvingerne eller Frænderne, efter lovlig Tilbud paa tre Hiemtingsdage, som Gaarden vil, eller kand, antage, da maa den, der Herligheden haver, lade Gaarden lovligen taxere og sælge den til den Mestbydendis, dog at den, der Herligheden haver, nyder den for nogen anden, om hand vil give saa meget for den, som nogen anden byder. Hvis overblive kand, naar Bondens Gield er betalt, bør at komme Bonden og hans Medarvinger, om de have Lod i Gaarden, til Gode.« Til en vis Grad kan denne

Bestemmelse dog siges at have et Forbillede i Forordning om arveskift i Kolding om huse och gaarde af 21. Marts 1589 § 3. Endelig faar vi i 3—12—4 en helt ny Bestemmelse om, at »Selvejer Bonde maa ej med utilbørlig Arbeid, eller Tynge, af den besværis, som Herligheden af Gaarden haver, videre, end som Herligheden efter Billighed kan udkræve, som eragtis at være den fierte Deel imod een Fæstebonde, som besider een heel Gaard.« Selvejerbøndernes Hoveripligt er altsaa lige saa ubestemt som Fæstebøndernes, men der er blot sat den Grænse for Selvejerbøndernes Hoveri, at for hver 4 Gange en Godsejer beordrer sine Fæstebønder til Hoveri, maa han kun beordre sine Selvejerbønder 1 Gang til Hoveri. Bestemmelsen er en naturlig Følge af den store Overgang af Herligheder fra Kronen til private, hvilket let kunde føre til, at Selvejerbøndernes Rettigheder, der beroede paa Sædvane og ikke paa Lovbestemmelser, blev krænket af de nye Herlighedsejere, der ikke var fortrolige med Sædvanen, saaledes at en Lovbestemmelse er nødvendig for at sikre Selvejerbønderne deres Rettigheder.

Hermed er kort skitseret Danske Lovs Regler om Herlighed. En enkelt Bestemmelse maa dog endnu nævnes. Paa Danske Lovs Tid var enhver Bonde herlighedspligtig til en Jorddrot, men ved 5—3—27 blev det bestemt, at »Een hver Selvejer Bonde maa sig tilkiøbe sin Gaards Herlighed af den, som den nyder, for det samme Værd, som hand Kongen derfor givet haver, dog skal al Sagefald af Gaarden høre Kongen til, og Bonden med sine Husfolk bør saa vit at svare Kongens Amptsbetiente«. Selvejerbøndernes Ret til at købe Herligheden af deres Gaarde gjaldt altsaa kun for saa vidt Herlighedsejeren havde købt Herligheden af Kongen, men gjaldt ikke saafremt Herlig-

hedsejeren havde købt Herligheden af andre eller havde erhvervet den ved Arv eller Ægteskab. Stor Betydning fik Bestemmelsen ikke. For det første var der kun meget faa Selvejerbønder. I Aaret 1650 havde kun ca. 6 % af Danmarks Bønder været selvejende, og 1683 var Antallet af Selvejerbønder vist endnu mindre. Af de faa Selvejerbønder var det som nævnt kun en Del, der fik Retten til at købe Herligheden af deres Gaarde, og de, der fik Retten, var for største Delens Vedkommende for fattige til at benytte sig af den. En til 5-3-27 tilsvarende Bestemmelse blev givet ved Forordning og nærmere Forklaring om Eiendom og Selveier Rettighed paa det af Hans Kgl. Majest. bortsolgte Ryttergods af 7. Maj 1723, men det vedblev gennem hele det 18. Aarhundrede at være en sjælden Undtagelse, at Selvejerbønder ejede Herligheden af deres Gaarde.

Den afgørende Vending for Bønderne begyndte lidt over Midten af det 18. Aarhundrede, da det stigende Befolkningstal og de i økonomisk Henseende opadgaaende Tider skabte en forøget Efterspørgsel efter Jord, først i Vestjylland, hvor Byerne var for smaa til at tage Befolkningsoverskudet, og hvor der var flest Muligheder for at købe Jord, da kun faa Ejendomme her var under Majoratsbaand, men inden længe ogsaa i Østjylland og paa Øerne. I Aarene 1757 til 1761 købte en Del Bønder deres Gaarde til Selveje, men ved en Forordning af 15. Maj 1761 blev det forbudt at sælge Gods By- eller Gaardvis, da Regeringen var bange for, at saadant Salg skulde hindre Fællesskabets Ophævelse, idet der naturligvis nemt kunde opstaa Vanskeligheder, naar Bønderne skulde enes om Udskiftning, medens Udskiftningen kunde gaa ret glat, naar den simpelthen kunde paa- bydes af Godsejeren. Der blev dog ved kgl. Bevil-

ling givet en Del Dispensationer fra Forbudet, og ved Forordning om Selv-Eier-Bønder i Danmark og de dem allernaadigst forundte Fordele af 13. Maj 1769 blev Forbudet helt ophævet, og det blev ydermere ved nævnte Forordnings § 2 bestemt, »at naar en Eier af en fri og komplet Sædegaard til samtlige eller nogle af hans Fæste-Bønder afstaar Eiendoms-Ret over deres i Fæste havende Gaarde, paa de Vilkaar, at de bestandig til ham og følgende Hoved-Gaardens Eiere skulle erlægge en vis bestemt aarlig Afgift, da maa han ikke alene reservere sig og Hoved-Gaarden Herligheden til de afhændede Bøndergaarde af Jagt-Rettighed, Sigt- og Sagefald, Birke-Rettighed, Ret til at forrette Skrifter, m. v., men de saaledes bortsolgte Bønder-Gaarde maae fremdeles, og saalænge de forblive i Selv-Eieres Hænder, anses at høre under Hoved-Gaarden, og beregnes blandt det Hartkorn, som udfordres til at komplettere den, saa at, i hvor faa Fæste-Bønder Hoved- eller Sæde-Gaarden end beholder tilbage, maa den dog eragtes at være komplet, og ifølge deraf beholde den samme Frihed for at svare Skatter og Tiende m. v., og de samme Privilegier, som den tilforn havt haver. Derimod skal den Sæde-Gaards-Eier, som saaledes, ved at afhænde Godset reserverer sig Herligheden derover, og vil fremdeles have det beregnet under hans Hoved Gaards Hartkorn, være ansvarlig til de kongelige Skatter og Kontributioner deraf, i det Tilfælde, at Selv-Eier-Bonden ikke er i Stand til samme at betale.« Ejere af komplette Sædegaarde kunde altsaa nu bortsælge deres Fæstegods uden at miste den Frihed, som Ejere af saadanne Fæstegaarde siden 1. November 1670 havde nydt for af deres Hovedgaard at svare de efter Enevældens Indførelse indførte Matrikelsskatter, der til at begynde med hvilede paa al Landets Jord. Dette

fremmede naturligvis Overgangen fra Fæste til Selveje, men de fleste Selvejerbønder vedblev at staa under Godsejerne i disses Egenskab af Herlighedsejere.

Først henimod 1800 blev det mere almindeligt, at Selvejerbønderne tilkøbte sig Herligheden af deres Gaarde, navnlig i de Tilfælde, hvor de Hovedgaarde, hvorunder de hørte, blev udstykket, hvad der efterhaanden skete i ikke faa Tilfælde. Herefter kan Selvejerbønderne deles i 2 Grupper, Selvejerbønder med fuldkommen Ejendomsret og Selvejerbønder med ufuldkommen Ejendomsret, eftersom de selv ejer Herligheden af deres Gaarde, eller denne tilkommer en Godsejer. Undertiden betegnes kun den sidste Gruppe som Selvejerbønder, medens den første Gruppe simpelthen betegnes som Selvejere, omend det naturligvis anerkendes, at ogsaa denne Gruppe hører til Bondestanden.

I Tiden fra Slutningen af det 18. Aarhundrede til vore Dage sker der med Hensyn til Bøndernes retslige Stilling navnlig 3 store Forandringer: Fæstegodsgaar mere og mere over til Selveje, Selvejerbønderne erhverver i stedse større Udstrækning Herligheden af deres Gaarde, og i de Tilfælde, hvor Selvejerbønderne ikke har erhvervet Herligheden af deres Gaarde, afløses Herlighederne efterhaanden ad Lovgivningens Vej.

Birkeretten, der havde været en Ret til at udnævne Dommeren i Birket, blev ved Forordning af 3. Juni 1809 ændret til en Forslagsret, og blev endelig ved Grundloven 1849 § 97 (»Enhver i Lovgivningen til Adel, Titel og Rang knyttet Forret er afskaffet») tilige med de andre Justitsherligheder (Sigt- og Sagsfaldsret og Hals- og Haandsret) helt afskaffet. Ved samme Bestemmelse ophævedes de privilegerede Stænders Eneret til at nyde Forstrandsret og Patronatsret,

saaledes at disse Rettigheder siden Grundloven kan nydes af enhver, hvad der dog er uden større Betydning, da Staten forlængst har tilbagekøbt alle Forstrande med Undtagelse af Anholt, Fanø, Manø og den Aabergske Forstrand, ligesom Kirkerne i de fleste Tilfælde er købt af Menighederne.

Hoveriet begrænsedes ved Forordninger af 25. Marts 1791 og 6. December 1799 og Plakater af 30. Marts 1814 og 9. Marts 1838 og afløstes helt ved 2 Love af 4. Juli 1850 samt en Lov af 20. Marts 1855 og en Lov af 28. Februar 1856.

Den jorddrottlige Skiftejuristiktion og Overmyndersbestyrelse samt Godsejernes Bestyrelse af Lægdsvæsenet ophævedes ved Lov af 28. April 1850.

Jagtret og Fiskeriret som Herligheder bortfaldt ved Jagtlov af 25. Marts 1851 §§ 1, 5 og 6 og Fiskerilov Nr. 56 af 5. April 1888 § 49, hvorved det er bestemt, at Jagtretten og Fiskeriretten ikke maa skilles fra Ejendomsretten over Grunden; denne Bestemmelse er opretholdt ved de senere Jagt- og Fiskerilove.

Tienden er afløst ved Lov Nr. 102 af 8. Maj 1894 og Lov Nr. 100 af 15. Maj 1903.

Endelig er alle ikke tidligere afløste Grundbyrder (d. v. s. Herligheder) afløst i Henhold til Lov Nr. 505 af 28. September 1918.

Hermed er Herlighedernes Saga ude, men deres Historie er endnu ikke paa fyldestgørende Maade skrevet. Hertil vilde kræves grundige Studier i Arkiver af Skøder, Fæstebreve, Lens- og Godsregnskaber m. v. I det foregaaende er blot gjort et Forsøg paa paa Grundlag af Lovgivningen at opridse Hovedlinjerne i Udviklingen. Om nogle Punkter findes der udførligere Oplysninger i den benyttede nedenfor anførte Litteratur, se navnlig Fridericias Skildring i »Adelsvældens sidste Dage« af Hoveriets stærke Udvikling i det 16. og 17. Aarhundrede.

(Jydske Lov er citeret efter *N. M. Petersens* Udgave, de øvrige Landskabslove efter *P. G. Thorsens* Udgaver. For Haandfæstningernes Vedkommende er benyttet Aarsberetninger fra Geheimearkivet II, for Recessernes Vedkommende *Kolderup-Rosenvinge*, Gamle danske Love IV og for saavidt angaar Tiden fra 1558 *Secher*, Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1558—1660).

(Af Litteratur er benyttet *Jacob Mandix*, Haandbog i den danske Landvæsensret I—II, 1813, med Tillæg 1829, *Ludvig Christian Borup*, Den danske Landboret, 1873, *Herman Gram*, Den danske Landboret, 1912, *Poul Johs. Jørgensen* Udsigt over den danske Retshistorie, *H. Matzen*, Forelæsninger over den danske Retshistorie, *Arup*, Leding og Ledingskat i det 13. Aarhundrede i Historisk Tidsskrift, 8. Række, 5. Bind, p. 141—237, *L. V. Birck*, Rigets Jordegods og Regalerne, 1918, *Carl Christiansen*, Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger I—II, 1908—1922, *William Christensen*, Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarhundrede, 1903, *J. A. Fridericia*, Adelsvældens sidste Dage, 1894, og *Fr. Vinding Kruse*, Ejendomsretten I—V, 1929—1933.)
